

Bitlis Kalesi Kazısındaki (2004-2008) Tütün Lüle Buluntularından Örnekler

 ALİYE YILMAZ^a

Geliş Tarihi: 07.10.2019 | Kabul Tarihi: 20.01.2020

Öz: Bitlis Kalesi, Bitlis ili merkezinde yer alan üçgene benzer plana sahip bir savunma yapısıdır. Kalenin yapım tarihi net olmamakla birlikte Büyük İskender'in komutanlarından Badlis tarafından yapıldığı bilinmektedir. Bitlis kalesi Kazıları 2004 yılında Prof. Dr. Kadir Pektaş tarafından başlatılmış olup kazıda çıkarılan eserler Bitlis Etnografya Müzesi'ne teslim edilmiştir. 2004-2008 tarihleri arasında kazı çalışmaları sırasında 924 adet lüle çıkarılmıştır. Bitlis Kalesi Kazısı lüleleri tüteklikli, tüteklikli-kaidesiz ve tüteklikli-kaideli lüleler olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır. Lülenin çarkta şekillenme ihtimali dışında diğer örnekler kalıpta hazırlanmıştır. Lülelerin hamur rengi gri, krem, açık krem, beyaz ve koyu kremit rengidir. Lüle hamurlarında katkı olarak ince kum, taş ve kalker kullanılmıştır. Lülelerin tarihlerinin belirlenmesi konusunda mühür veya usta ismi yer almaması nedeniyle yaklaşık olarak 17. yy. sonu ile 20. yy. ilk çeyreğine tarihlenmektedir. Bu çalışmada Bitlis kalesi kazısında ele geçen lüle örneklerinden bir kısmı incelenerek Anadolu ve Anadolu dışındaki kazılarda çıkarılan benzer örnekleriyle birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bitlis Kalesi, kazı, tütün, lüle.

^a Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
2006aliye@gmail.com

Tobacco Pipe Samples Examples of Bitlis Castle Excavation (2004-2008)

Abstract: Bitlis Castle is a defensive structure with a triangular design located in the center of Bitlis. Even though the construction date of the castle is not clear, it is known that it was built by Badlis, one of the commanders of Alexander the Great. Excavations of Bitlis castle were initiated by Prof. Dr. Kadir PEKTAS in 2004 and the artifacts excavated were delivered to the Bitlis Ethnography Museum. There were 924 smoking pipes removed during the excavations between 2004 and 2008. The Bitlis Castle Excavation smoking pipes are divided into three main groups; tubed, baseless-tubed and tubed with a base. Except for one smoking pipe possibly shaped with a wheel, the other samples were prepared in a mold. The color of the pipe dough is gray, cream, light cream, white and dark brick colored. Fine sand, stone and limestone were used as additives in the pipe doughs. As a result of the lack of signature or craftsman name on determining the dates of the smoking pipes, they are dated to the end of the 17th century and the first quarter of the 20th century. In this study, some of the smoking pipes found in the Bitlis castle excavation were examined and evaluated with similar samples obtained from the excavations in Anatolia and outside Anatolia.

Keywords: Ottoman, Bitlis Castle, excavation, tobacco, tobacco pipe.

Giriş

Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Bitlis şehri El-Cezire ovalarını Doğu Anadolu'nun platolarına, İran ve Kafkasya'ya bağlayan Güneydoğu Toroslarını aşan ticaret karvanlarının güzergahında yer almaktadır. Şehrin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Makedonya Kralı Büyük İskender'in Komutanlarından Badlis tarafından yapılan kalenin, fethedilmez oluşu İskender'in hoşuna gitmiş ve şehre bu ismi verdiği rivayet edilmektedir. Kalenin isminin Türkçe kaynaklarda Bidlis olarak geçmektedir¹.

Kalenin yapım tarihinin büyük İskender'in Asya seferi kadar eski olduğu düşünülmeyle birlikte Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılmıştır. Evliya çelebi seyahatnamesinde kalenin içinde 300 kadar evin olduğundan bahsetmektedir. 19. yy sonların terkedilen kalenin 2004 yılından itibaren kazılarına başlanmıştır. 2004 yılında Kültür ve Turizm bakanlığının izni ile Kadir Pektaş'ın yürüttüğü kazılarda makale konumuzu kapsayan 2004-2008 yılları arasında yürüttüğü kazılarda Hammam ve iç kale mimarisi dışında sikkeler, sırlı ve sırsız seramikler, lüleler, cam ve metal buluntular ortaya çıkarılmıştır².

Tütün ve tütün benzeri bitkilerin yakıldığında çıkan dumanın törenlerde kullanılması tarih boyunca insanların ilgisini çekmektedir³. 15 yy da Amerika'daki yerlilerin tütün yapraklarını yakarak çıkan dumanı çubuk yardımıyla içlerine çekerek kullanmışlardır. 1492 yılında Amerika'yı keşfeden Christopher Columbus (Kristof Kolomb) mürettebatını keşif yapmak üzere Küba'nın iç kısımlarına kadar göndermiş mürettebat keşif sırasında, yaktıkları bitkinin dumanını içlerine çeken yerlileri görmüşlerdir. Colombus ve ekibinin Yerlilerin kendilerine ikram

¹ Abdüsselam Uluçam, "Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi II- Bitlis", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 12-13; Rasim Adasal, "Bitlis", *Türkiye Ansiklopedisi*, 7, 1995, s. 14.

² Kadir Pektaş, "2004-2005 Bitlis Kalesi Kazısı" 28. Kazı Toplantısı Sonuçları, I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2006, s. 501-518.

³ Erdinç Bakla, Tophane Lüleliği Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi, İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2007, s. 16.

ettiği bu bitkiyi Avrupa'ya getirmesiyle tütün artık başta İspanya ve Portekiz olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Avrupa ülkelerinde üretimine de başlanan tütün 16. yy sonlarında ticaret yoluyla Uzak Doğu, İç Asya ve Afrika'ya kadar yayılmış hem üretimi hem de tüketimi hızla artmıştır⁴.

Amerika'nın keşfiyle birlikte İspanya Kralı II. Philip 1570 yılından itibaren seferler düzenlemiş ve kıtada bulunan altın gümüş gibi değerli madenler yanında ilaç yapımında yarar sağlayacak bitkilerin de getirilmesini istemiştir. Bu bitkilerin başında gelen tütün Avrupa ya getirildikten sonra çeşitli çalışmalar yapılmış hatta tütün için sağlık kitapları yazılmıştır. Bu kitaplarda tütünün sağlığa iyi geldiği yazılmıştır. Ancak bunun dışında tütünün zararlı olduğunu iddia eden, hastalıklara hiçbir yararının olmadığını savunan kitaplarda yayımlanmıştır. 17. ve 18 yy'larda tütünün kullanımı Avrupa da son derece artmış hatta tütün içmek için kullanılan pipo, lüle, tütün kapları üretimlerinde büyük artış görülmüştür. Bu tütüne bağlı eşyaların kullanılan malzemeler, üzerindeki işlemler veya resimler insanlar arasında statü göstergesi olarak kabul edilmiştir⁵.

Tütünün Osmanlı topraklarına gelişi ile ilgili Peçevi şunları aktarır “ *Tütünü 1600 (H.1009) yılı başlarında İngiliz keferesi getirdi. Rutubetten ileri gelen bazı hastalıkları tedavi eder diye sattılar. Keyf ehli olanlardan bazıları keyf vasıtası olarak buna rağmet ettiler. Sonraları keyf ehli olmayanlar dahi kullanmağa başladı. Hatta ilim ve devlet adamlarından ileri gelenler dahi tütüne mübtela oldular. Kahvelerde ayak takımı bazı insanların tütünü çok içmelerinden hail olan dumanı sebebiyle herkesin birbirini görmesi güçleşirdi..... Ancak dışardaki forsa gemilerde gardiyanlar bundan kullanırlarsa uykuları gelmez bu bakımdan forsa gözcülüğüne faydalı olduğu inkar edilemez.*

⁴ Fehmi Yılmaz, “Tütün”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, 42, s. 3-4.

⁵ Fehmi Yılmaz, “Osmanlıda Tütün” *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, İstanbul: 2003, s. 4-8

Bir de rutubeti giderir kuruluk yapar. Ama bu kadar az fayda için çok zararların irtikabı akil ve nakil icabı caiz görülmez⁶. Peçevi'nin aktarımına göre İngiliz gemiciler tarafından getirilen tütünün önceleri Avrupa'daki gibi hastalıklara iyi geldiği söylenerek satılmış ancak daha sonra keyf aracı olarak kahvehanelerde ve sokaklarda içilmeye başlanarak kullanımı gittikçe yayılmıştır.

Ancak tütün içiminin yayılmasına rağmen tütüne karşı olanlarda olmuş ve bazı yasaklamalar getirilmiştir. Genç Osman döneminde ilk kez tütün içimi yasaklanmış fakat bu yasak kısa sürmüştür. İlk önemli yasak ise 1614 yılında Sultan I. Ahmed döneminde yapılmıştır. O dönemde aydınlatma aracı olarak kullanılan mum aynı zamanda tütünün böceklenmemesi için kullanılmıştır. Tütün yetiştiriciliğinde fazla mum kullanılması nedeniyle mum fiyatları artmış ve bu nedenle ferman çıkarılarak tütünün ekimi ve içimi yasaklanmıştır. 1633 yılında bir gemide çıkan yangın büyümüş ve Cibali'de yaklaşık 20000 ev yanmıştır. Bu yangının sebebi olarak tütün ateşi gösterilmiş ve IV. Murad 1635 yılında tütün içimini ciddi anlamda yasaklamıştır. Bu yasaklar çerçevesinde kahvehaneleri kapatmış ve kendisi bizzat teftişe çıkarak içenleri yakalayıp cezalandırmıştır. Ancak yasaklar tütün kullanımının önüne geçememiş halk tütün ile birlikte enfiye tozu çekmeye başlamıştır. 1640 yılında IV. Murad'ın ölümünden sonra denetimler iyice gevşetilmiş, 1688 yılında Osmanlı Devleti tütünden vergi alarak bir anlamda tütün ekimini resmileştirmiştir⁷.

Tütün içiminde lüle, pipo, çubuk gibi aletlerin kullanımı ise 2. yy'a dayanmaktadır. Meksika'nına Palegue şehrinde bir rahip çubukla tütün içmiştir. Muskogee Kızılderililerin mezarından çıkarılan çubuklarda ise daha geliştirilmiş örnekler rastlanmıştır. Tek parça halindeki çubuğun uç kısmı gövde oluşturacak biçimde genişletilmiştir. Avrupa da ise iki parçalı

⁶İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, Çev., Murat Uraz, İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1968, s. 196-197

⁷Yılmaz, Osmanlıda Tütün, s. 15; Yılmaz, Tütün, 1; Cihat Uluer, "Tütün Yasakları", *Tütün Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 615-616

çubuk ve gövdeden oluşan beyaz hamurlu pipolar kullanılmıştır⁸.

Tütünün Avrupa'dan Osmanlı'ya gelişi sırasında pipolarda getirilmiş ancak atölyelerde bu pipoların benzeri olan seramikten yapılan farklı form ve desenden oluşan lüleler imal edilmiştir. Bunlar kırmızı, krem, beyaz ve gri renkteki hamurlara sahiptir⁹.

Lüle kelimesi Farsça'da emzik anlamında olup Osmanlıca da çeşme ve musluklara takılan su borularına da aynı isim verilmiştir. Ancak tütün lülesi, uzun bir çubuğun ucuna takılan üst kısmı açık içine tütün doldurulan küçük kap manasındadır¹⁰.

Lülenin gövdesine tütün ve fındık ateşinin kor hali konularak çubuk yardımıyla yanan ateşin dumanı çekilerek tütün içilmekteydi. Tütün lülesi, tüteklikli lülelerde tüteklik kısmına takılan, tütekiksiz lülelerde çubuk ağzı denilen kısma takılan çubuk ile birlikte kullanılmaktaydı¹¹.

Bitlis Kalesi Kazısı'nda 2004-2008 Yılları Arasında Ele Geçen Lülelerden Örnekler

2004 yılında başlatılan Bitlis Kalesi Kazısı'nda ele geçen tüm veya tüme yakın 940 lüle bulunmaktadır. Çalışmamızda bu lüleler tüteklikli lüleler, tütekiksiz-kaideli lüleler ve tüteklikli-kaideli lüleler olarak 3 ana gruba ayrılmaktadır. Bu lülelerin formlarına bakıldığında tüteklikli lüleler ağız, gövde ve tüteklik kısmından, tütekiksiz-kaideli lüleler ağız boyun, gövde ve kaideden, tüteklikli-kaideli lüleler ise ağız, boyun, gövde, tüteklik ve kaide kısımlarından oluşmaktadır.

⁸ Bakla, Tophane Lüleçiliği Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi, s. 18-21

⁹ Bakla, Tophane Lüleçiliği Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi, s. 112; Hüseyin Kocabaş, "Tophane Lüleçiliği", *Türk Etnografya Dergisi*, 5 (1962) Ankara: s. 12-13.

¹⁰ Celal Esad Arseven "Lüle", *Sanat Ansiklopedisi*, 3, İstanbul: 1950, s. 1245-1247.

¹¹ Bakla, *Tophane Lüleçiliği Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi*, s. 92.

Bitlis Kalesi Kazısı'nda 2004 yılından 2008 yılına kadarki kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan lüleelerin üretim tekniğine bakıldığında 1 lüle (Res. 2) dışında tamamının kalıpla hazırlandığı görülmektedir. Sadece bir lüle üzerinde görülen yatay paralel şekillere bakıldığında çarkta şekillenmiş olması muhtemeldir. Lüleelerin hamur rengi gri, krem, açık krem, beyaz ve koyu kiremit rengi kullanılmıştır. Gri renkli hamura sahip lülelerin pişirilmesi esnasında fırına atılan samanla hamur siyahlaştırılmıştır. Katkılı lüleelerin hamurlarında ince kum, taş ve kalker katkıları bulunmaktadır. Katkısız hamur rengi kırmızıdır.

Lüleelerin form özelliklerine bakıldığında 3 ana gruba ayrılmaktadır. Tip 1'de tüteklikli lüleler, Tip 2'de tütekliksiz-kaideli lüleler ve Tip 3'te tüteklikli-kaideli lüleler yer almaktadır.

Bitlis kalesi kazısındaki çalışmamıza aldığımız Tip 1'deki tüteklikli lüleler ağız, gövde ve tüteklik kısmından oluşmaktadır. Tüteklikli lüleler form olarak ağız gövde ve tüteklik kısımlarından oluşmaktadır. Burada tütünün içimi sırasında çubuk tüteklik ağız dediğimiz kısma takılarak dumanın çekilmesi sağlanmaktadır. Gri hamurlu lüleelerin gövde ile ağız kısımlarının birleştiği yerde süzgeç yer almaktadır. Boyut olarak değişiklik göstermekte olan bu lüleelerin uzunlukları 3.9 cm ile 7.8 cm arasında değişmektedir.

Bu tipteki lüleler iki alt gruba ayrılmaktadır. Bunlardan Tip 1.a gövdenin tüteklikle birleştiği yerde eğimli olarak çubuk ağızına doğru yükselmekte olan lülelerdir (Res. 1). Bunların gruptaki lüleelerin gövdesi yuvarlak, basık, küre ve kareye yakın olup şekilde olup gövde altı konik ya da ovaldir. Tip 1.b'deki lüleler de ise tüteklikle gövdenin birleştiği kısım düzdür (Res. 2). Gövdeleri basık küre şeklinde olup yukarı doğru düz olarak uzanmaktadır. Ağız ile gövde arasında ince bir şerit yer almaktadır ve ağız kısmı yukarı doğru daralmaktadır.

Hamur renkleri gri, açık gri, koyu beyaz, krem, kiremit, koyu gri ve koyu kahverengidir. Hamurlar yoğun olarak ince kum, taş, kalker ve mika katkılı olup az sayıda örnekte katkısız

hamura rastlanmaktadır. Açık renkli lülelerde yer yer fırınlamadan dolayı siyah kısımlar bulunmaktadır.

Tip 1 grubundaki tüteklikli lülelerin bezemeleri gövde ve tüteklik kısmında yoğunlaşmaktadır. Teknik olarak rulet kazıma ve baskı tekniği kullanılmıştır. Ağız kısmında genellikle kazıma tekniğiyle yatay düz şeritler bulunmaktadır. Tüteklikli lülelerin gövde kısmında baskı tekniğiyle çiçek motifleri, kazıma baskı tekniğiyle yapılmış ince veya geniş yivler, düz ve noktalı yatay şeritler kullanılmıştır. Gövde altında kazıma ve baskı yöntemiyle merkezden dışa doğru yönelen dilimli motifler yer almaktadır. Tüteklik kısımlarında baskı tekniğiyle yapılan yivli yatay şeritler, ince noktalı şeritler ve kesik çizgiler tüteklik ağzını çevrelemektedir. Bunlar dışında bezemesiz olan lülelerde mevcuttur. Kaidesi çan biçiminde zemine doğru genişleyen lülelerin kaidelerinde gövdedeki bezemelerin aynısı kullanılmıştır.

Tip 2'deki lüleler tütekliksiz-kaideli lülelerden oluşmaktadır. Bu lüle grubunda tüteklik bulunmamakla birlikte; çubuk, gövde kısmındaki deliğe takılmaktadır. Lülelerin gövde kısımları basık küre biçiminde olup az sayıdaki lülede gövde alt kısmı doğru daralmaktadır. Lülelerin ağız kısımları yukarı doğru düz bir biçimde yükselmektedir. Çalışmadaki birçok lülede ağız kısımları kırık olduğu için tam yükseklikleri alınamamıştır. Ancak ağız kısımları tüm olan lülelere göre değerlendirme yapıldığında lülelerin yükseklikleri göre yükseklikleri 6.2 cm ile 8.5 cm arasında değişmektedir.

Kaidelerine göre 5 alt gruba ayrılan bu gruptaki lüleler; Tip 2.a grubundaki lülelerin kaidesi disk biçimli olup ağız düz ve silindir biçiminde yükselmektedir (Res. 3). Bu lülelerin ağız kısmı basık küre biçimindedir ve gövde altı, kaideyle kesiştiği yere doğru daralmaktadır. Kaide kısmı gövde altından zemine doğru genişlemektedir. Tip 2.b grubundaki kaidesi bilezikli lülelerde ağız kısmı silindir biçiminde yükselmekte olup gövde basık küre biçimindedir (Res. 4). Gövde altı ile kaide arasında küçük bilezik yer almaktadır. Kaide gövde altından zemine

doğru genişlemektedir. Tip 2.c (Res. 5) grubunda ise kaidesi çan biçiminde olan lüleler bulunmaktadır. Bu lülelerde ağız yukarı doğru genişleyerek yükselmektedir. Gövde formu bikonikal şekilde yapılmış olup kaidesi gövde altından zemine doğru çan şeklinde genişlemektedir. Tip 2.d grubundaki lülede, kaidedeyle gövde bütünleşik halde olup lülenin ağız kısmı yukarıya doğru silindirik yükselmektedir (Res. 6). Kaidesi gövdeyle bir bütün halinde olup zemine doğru genişlemektedir. Tip 2.e Bu gruptaki lülelerin kaideleri diğer tütekliksiz lülelerden oldukça kısadır. Bu lülelerde ağız kısmı yukarı doğru silindirik ve düz bir biçimde yükselmektedir (Res.7). Kaideleri kısa olup çapları geniş ve çapları dar olarak ayrılan iki çeşit lüle tipi bulunmaktadır. Kaide çapı dar olanlarda çap genişliği 1.2 cm ile 1.5 cm arasında değişmektedir. Kaide çapı geniş olanlarda ise çap genişliği 2 cm ile 2.5 cm arasında değişmektedir.

Tip 2 grubundaki Tütekliksiz-kaideli lülelerde bezemeler yoğun olarak gövdede yer almakla birlikte az sayıdaki lülenin kaidesinde ve ağız kısmında da bezemelere yer verilmiştir. Bezeme tekniği olarak baskı kazıma ve rulet teknikleri kullanılmıştır. Tütekliksiz kaideli lülelerde bezemeler yoğun olarak gövde ve kaide kısmında yer almaktadır. Ağız kısımlarının uçlarında yer alan örnekler mevcut olup bu gruptaki lülelerin ağız kısımları genellikle kırık olduğundan sağlam örneklerden ağızın uç kısmında ince yatay şeritler halinde bezeme olduğu görülmektedir. Tütekliksiz-kaideli lülelerin gövde kısımları genellikle dikey şekilde oluşturulmuş içbükey yivlerle kaplanmıştır. Yivlerin arasında rulet baskıyla yapılan ince noktalı şeritler yer almaktadır. Kaidesi bilezikli lülelerin gövdelerinde içbükey yivli bezeme dışında kazıma yöntemiyle yapılan iki sıra yatay şerit yer almaktadır.

Tip 3'deki lüle bir adet olup tüteklikli-kaideli grubu oluşturmaktadır. Bu lülenin hem tütekliği hem de kaidesi bulunmakla birlikte ağız kısmı kırıktır (Res. 8). Kaidesi geniş olup gövdeyle birleştiği kısım kalın tutulmuştur. Gövdesi yassı ve biçimindedir. Gövdesi olup lülenin gövdesi diske benzer bi-

çimde olup ağız kısmına doğru daralmaktadır. Lülenin mevcut uzunluğu 7.6 cm, yüksekliği ise 4.5 cm dir.

Tip 3'deki gruba ait 1 adet tüteklikli-kaideli lülenin gövdesinde kaidesinde tüteklik ve tüteklik ağızlığı kısımlarında bezemeler bulunmaktadır. Ağız kısmı kırık olan lülenin bikonikal gövdesinde kazıma tekniği ile gövdesinde kazıma tekniğiyle ortasında nokta yer alan daire motifleri bulunmaktadır. Gövdenin alt kısmında yine kazıma tekniği ile yapılan zikzak motifi ve motiflerin arasında ince dikey şeritler yer almaktadır. Lülenin tütek ağzı kısmı rulet tekniği ile yapılan yatay zikzak şerit ile çevrilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Tütün 15. yy'da İspanyol kaşif Christopher Columbus ve ekibinin Amerika'yı keşfiyle orada yaşayan yerlilerin içtiği bir bitki türü olarak bilinmektedir. Colombus'un tütünü kendi ülkesine getirmesiyle birlikte İspanya ve daha sonra tüm Avrupa'da tütün içimi yaygınlaşmıştır. Avrupalılar tütünü pipo adını verdikleri aletle içmeye başlamıştır. 17. yy İngiliz ticaret gemileriyle Osmanlı topraklarına getirilen tütün halk tarafından ilgi görmüş ve tütün içimi Osmanlıda hızla yayılmıştır. Tütünün içimi konusunda ciddi yasaklamalara gidilmesine hatta ferman yayınlanmasına rağmen yasaklar hiçbir zaman tam anlamıyla uygulanamamıştır¹².

Tütün içmek için pipoya benzer lüle adı verilen bir alet geliştirilmiştir. İnce hamurdan kırılğan bir yapısı olduğu için lüle Anadolu ve Anadolu dışında yapılan birçok kazıda lüle kalıntılarına rastlanmıştır.

Bu kazılardan biri olan ve çalışmamızın konusunu oluşturan lülelerin ele geçtiği Bitlis Kalesi'nde yapılan kazılarda da çok sayıda lüle ele geçirilmiştir. Bitlis ili merkezinde yer alan Bitlis Kalesi, Büyük İskender'in komutanlarından Badlis tarafından yaptırılmıştır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de kullanılmış olan Kalenin beden duvarlarının büyük kısmı gü-

¹² Yılmaz, "Osmanlıda Tütün", Tütün Kitabı, s. 3-4.

nümüzde halen ayaktadır. 2004 yılında kalenin hamam bölümünde başlanan kazılarda 2008 yılına kadar çok sayıda sikke, seramik, lüle, boncuk ve cam objeler ele geçirilmiştir¹³.

Kazıda yer alan lülelerin hamurları açık krem, krem, koyu kiremit rengi, gri olup ince kum, taş, kalker ve mika katkılıdır. Lülelerin formları 3 tiptedir. Tip 1 (Tüteklikli), Tip 2 (Tüteklik-siz-kaideli) ve Tip 3 (Tüteklikli-kaideli) olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu lüle tipleri alt gruplarıyla birlikte ele alınmıştır. Tip 1 grubundaki lüleler ağız, gövde ve tüteklik kısımlarından oluşmaktadır. Bu örnekler 17-19. yy olarak tarihlenmektedir. Tip 1'deki örnekler Osmanlı topraklarında yapılan birçok kazıda ele geçirilmiştir. Bu kazılar Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı¹⁴, Hasankeyf Kazısı¹⁵, Edirne Yeni Saray Kazısı¹⁶, Silifke Kazısı¹⁷, Ankara Yıkık Hamam (Eyne Bey Hamam) Kazısı¹⁸, Alanya Kalesi Kazısı¹⁹, Cizre Kalesi Kazısı²⁰, Bilecik Osmanlı Çarşısı Alanı Kazısı²¹, İznik Çini Fırını Kazısı²², Saraçhane Kazıları²³, Arke-

¹³ Kadir Pektaş, "2004-2005 Bitlis Kalesi Kazısı" 28. Kazı Toplantısı Sonuçları I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2006, s. 501-518.

¹⁴ Ali Osman Uysal, "Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Seramik Buluntuları", *Çanak Birinci Uluslararası Seramik Sempozyumu Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Seramiği ve Mimari Seramiği*, Çanakkale: 1-3 Haziran, 2005, s. 554-557.

¹⁵ Gökben Ayhan, Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntuları, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 137-296

¹⁶ Gönül Cantay, "Edirne Yeni Sarayı Kazısı Buluntuları", Sanat Tarihi Defterleri, 7, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2003, s.15-23; Aysun Cengiz, Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüleler, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2011, s. 67-201

¹⁷ Halil Sözlü, "Silifke Kalesi Kazılarında 2018 Yılında Bulunan Pipoların Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Mersin Sempozyumu II*, Kasım 01-03, s. 334-364

¹⁸ H. Örcün Barışta, "Ankara: Yıkık Hamam (Eyne Bey Hamamı) 1999 Yılı Kazısı", *XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 1999, s. 394-410; Barışta, H. Örcün. "Ankara Yıkık Hamam (Eyne Bey Hamamı) Kazısında Bulunan Lüleler Üzerine" Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağanı, 2002, s. 71-78

¹⁹ Azize Yener, "Tütün Lüleleri ve Antalya -Kaleiçi'nde Bulunan Örnekler" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 119, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, s. 94-113.

²⁰ Nihat Erdoğan, Mesut Alp, Gülriz Kozbe, "Cizre İçkale 2013 Yılı Kazıları" 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Mardin: 04-07 Mayıs 2014, s. 295-318.

²¹ Erol Altınsapan, "2002 Yılı Bilecik Osmanlı Dönemi Çarşısı Alanı Kazısı" 25. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2004, 259-265

opark Kazısı²⁴, Aksaray Melik Mahmud Gazi Hangahı Kazısı²⁵, Niğde Andaval'da Kostantin Helena Kilisesi Kazısı²⁶, Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi²⁷, Ukrayna'da Özi Kalesi Kazısı²⁸ Keramikos, Corinth ve Athena Agorası²⁹, İsrail'de Tell Jezreel Kazısı³⁰, Beyrut Kazıları³¹, Kıbrıs'ta Limassol Fort Kazısı³² olup Bitlis'teki örneklerin benzerleri görülmektedir. Tip 2 grubundaki lülelerde tüteklilik kısmı bulunmayıp ağız, gövde ve kaide kısmı yer almaktadır. Çubuk duman ağızı denilen kısma takılmaktadır. Bu lüle tipine Bitlis Kalesi Kazısı dışında Hasankeyf Kazısı, Başur Höyük Kazısı³³ ve Edirne Yeni Saray kazısında rastlanmaktadır. Tip 3 grubundaki tek lüle de ise tip 1 ve tip 2 de yer

²² Ara Altun, B. Demirsararlı. "İzmit Çini Fırını Kazıları 2005 Yılı Çalışmaları", 28. Kazı Toplantısı Sonuçları I, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006, 91-104

²³ W. John Hayes, "Clay Tobacco Pipes", *Excavations at Saraçhane in İstanbul*, Vol:2, the Pottery, İstanbul: 1992, s. 391-395.

²⁴ Filiz İnanan, ve Derya Şahin. "Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 18, S. 32, Bursa, 2017, s. 33-54. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/299259> Erişim Tarihi: 30.08.2019

²⁵ Bekir Deniz, "Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangahı (Darphane) Kazısı", XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı II, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 1997, 655-682

²⁶ Sacit Pekak, "Niğde-Andaval (Aktaş)'daki Konstantin Helena Kilisesi 1997 Çalışmaları" XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 1999, 505-523

²⁷ Abdüsselam Uluçam, ve E. Kavaklı. "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı 1997", XX. Kazı Sonuçları Toplantısı I, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, Ankara, 1999, 613-619

²⁸ Svitlana Beliaeva, Ersoy, Bozkurt. Özi Kalesi (Ukrayna -Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi*, 4-7 Kasım 1997, Ankara, 1999, 263-268

²⁹ Rebecca Robinson, C. W. "Clay Tobacco Pipes from The Kerameikos" *Mitteilungen Des Deutschen Archäologischen Instituts Athenische*, Berlin 98, 1983, 265-286; Rebecca Robinson, C. W. "Tobacco Pipes of Crointh End of The Athenion Agora", *Hesperia* LIV 2, s. 149 - 203

³⁰ St. John Simpson, "Ottoman Pipes from Zir'in (Tell Jezreel)" *The Journal of The Council For British Research in The Levant* 34, 2002, s. 159-172

³¹ Bert Van Der Lingen, "King in the Ottoman Empire And Introduction to The Clay Tobacco Pipes From The Beirut Souks Excavations", *Berytus*, Cilt: XLVII, 2004, s. 129-142

³² Uzi Baram, "Notes on the Preliminary Typologies of Production and Chronology Fort the Clay Tobacco Pipes of Cyprus" *Report of the Department of Antiquities Cyprus*, 1995, s. 299-209

³³ Gökben Ayhan, "Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları", XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 14-16 Ekim 2009, 49- 57

alan bölümlerinde bulunan ağız, gövde, kaide ve tüteklik kısımlarından oluşmaktadır.

Tütünün 17. yy'da Avrupa'dan Osmanlı topraklarına getirilmesi ile birlikte içiminde kullanılan piponun yerine piponun benzeri olan lüle üretimi yapılmıştır. O dönemden itibaren tütün içiminin yaygınlığı düşünüldüğünde Osmanlı topraklarına ait yapılan birçok kazıda lüle buluntularına rastlamak mümkündür. Ancak lülelerin birçoğu küçük atölyelerde yapıldığı ve üzerine tarih ya da usta ismi basılmadığı için tarihlendirmek oldukça güçtür. Bununla birlikte lülenin hamur rengi ve içindeki katkılar ve boyutları yüzyıl aralığı olarak tarihlendirme şansı vermektedir. Bu bilgiler ışığında Bitlis Kalesi Kazısındaki lülelerin hamur, boyut ve benzer örneklerle karşılaştırılması sonucunda 17. yy. ile 20. yy'ın ilk çeyreği arasında tarihlendiği düşünülmektedir.

Sonuç olarak Osmanlı'da tütün tüketiminde kullanılan lüleler yaklaşık 3 asır boyunca üretilmiş ve kullanılmıştır. Birçok atölyede farklı renk ve formda üretilen lüleler bezemeleriyle birlikte Osmanlının sosyal yaşamı açısından sanat tarihine önemli katkılar sunmuştur. Bitlis kalesi kazısında ortaya çıkarılan 2004 ile 2008 yılları arasındaki lüleler ve bu tarihten sonra çıkarılmış/çıkarılacak lüleler yapılacak benzer çalışmalara örnek olmaktadır.

Kaynaklar

Ayhan, Gökben. "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntuları", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2010

Ayhan, Gökben. "Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları", XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 14-16 Ekim 2009, 49- 57

Altınsapan, Erol. "2002 Yılı Bilecik Osmanlı Dönemi Çarşı Alanı Kazısı" 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2004, 259-265

Altun, Ara ve B. Demirsararlı. "İzmit Çini Fırını Kazıları 2005 Yılı Çalışmaları", 28. Kazı Toplantısı Sonuçları, Cilt:I, Ankara: Kültür ve

- Turizm Bakanlığı, 2006, 91-104
- Bakla, Erdiñç. Tophane Lüleçiliği Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi, İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2007
- Baram, Uzi. "Notes on the Preliminary Typologies of Production and Chronology Fort the Clay Tobacco Pipes of Cyprus" Report of the Department of Antiquities Cyprus, 1995, 299-209
- Barışta, H. Örcün. "Ankara: Yıkık Hamam (Eyne Bey Hamamı) 1999 Yılı Kazısı", XXII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt: II, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, 1999, 394-410
- Barışta, H. Örcün. "Ankara: Eyne Bey Hamamı Kazısında Bulunan Lüleler Üzerine" Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağanı, 2002,71-78
- Beliaeva, Svitlana. Ersoy, Bozkurt. Özi Kalesi (Ukrayna -Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları, Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi, 4-7 Kasım 1997, Ankara, 1999, 263-268
- Cantay, Gönül. Edirne Yeni Sarayı Kazısı Buluntuları", Sanat Tarihi Defterleri,7, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2003, 15-23
- Cengiz, Aysun, "Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüleler", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2011
- Deniz, Bekir. "Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangahı (Darphane) Kazısı", XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:II, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, 1997, 655-682
- Erdoğan Nihat. Mesut Alp ve Gülriz Kozbe, "Cizre İçkale 2013 Yılı Kazıları" 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Mardin: 04-07 Mayıs 2014, s. 295-318.
- Hayes, John. W. "Clay Tobacco Pipes", Excavations at Saraçhane in İstanbul, Vol:2, the Pottery, 1992. 391-395
- Vol:2, the Pottery, 1992, s. 391-395.Excavations at Saraçhane in İstanbul, Cilt:II, İstanbul: 1992, 391-395
- İnanan Filiz, ve Derya Şahin. "Arkeopark-Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi". Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 18, S. 32, Bursa: 2017, s. 33-54.
<https://dergipark.org.tr/download/article-file/299259>

Erişim Tarihi: 30.08.2019

Kocabaş, Hüseyin. "Tophane Lüleçiliği", *Türk Etnografya Dergisi*, 5 (1962) Ankara:12-13

Lingen, Bert Van Der. "King in the Ottoman Empire And Introduction to The Clay Tobacco Pipes From The Beirut Souks Excavations", *Berytus*, Cilt: XLVII, 2004, 129-142

Metin, Nurcan Yazıcı, "Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Lüle Buluntuları (2010-2015)", *Sanat Tarihi Yıllığı* 28, (2019), 81-102

Peçevi, İbrahim. Peçevi Tarihi, Çev., Murat Uraz, İstanbul: Neşriyat Yurdu 1968

Pekak, Sacit. "Niğde-Andaval (Aktaş)'daki Konstantin Helena Kilisesi 1997 Çalışmaları" XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 1999, 505-523

Pektaş, Kadir. "2004-2005 Bitlis Kalesi Kazısı" 28. Kazı Toplantısı Sonuçları, Cilt:I, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2006, 501-518

Robinson, Rebecca C. W. "Clay Tobacco Pipes from The Kerameikos" *Mitteilungen Des Deutschen Archaologischen Intituts Athenische*, Berlin 98, 1983, 265-286

Robinson, Rebecca C. W. "Tobacco Pipes of Crointhe End of The Athenion Agora", *Hesperia* LIV 2, 149 - 203

Simpson, St. John. "Ottoman Pipes from Zir'in (Tell Jezreel)" *The Journal of The Council For British Research in The Levant* 34, 2002, 159-172

Sözlü, Halil. "Silifke Kalesi Kazılarında 2018 Yılında Bulunan Pipoların Değerlendirilmesi", I. Uluslararası Mersin Sempozyumu II, Kasım 01-03, Mer Ak Mersin Akademi Danışmanlık Yayınları, Mersin 2018, s. 334-364

Uluçam, Abdüsselam. ve Ersin. Kavaklı. "Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısı 1997", XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt:I, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 1999, 613-619

Uluçam, Abdüsselam. "Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi II-Bitlis", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002,

12-16

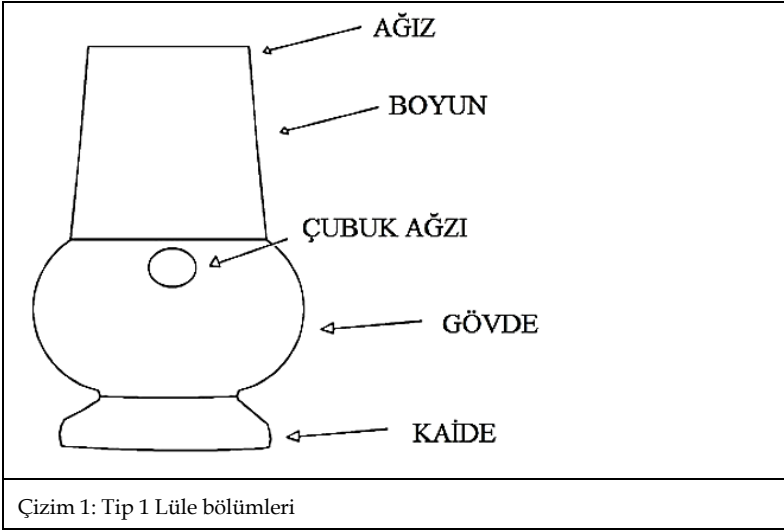
Uysal, A. Osman, "Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Seramik Buluntuları", Çanak Birinci Uluslararası Seramik Sempozyumu Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Seramiği ve Mimari Seramiği, Çanakkale, 2005, 554-557

Yener, Azize. "Tütün Lüleleri ve Antalya -Kaleiçi'nde Bulunan Örnekler" Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Cilt:119,İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003, 94-113

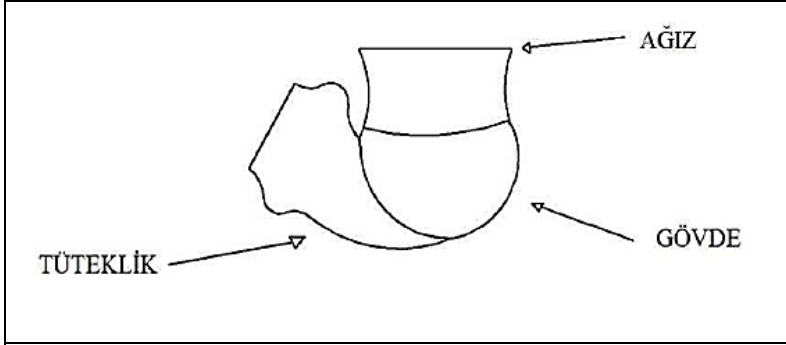
Yılmaz Fehmi Osmanlıda Tütün Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: 2003, Kitabevi, 3-16

Yılmaz Fehmi, Tütün, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2012, İstanbul:42, 1-4.

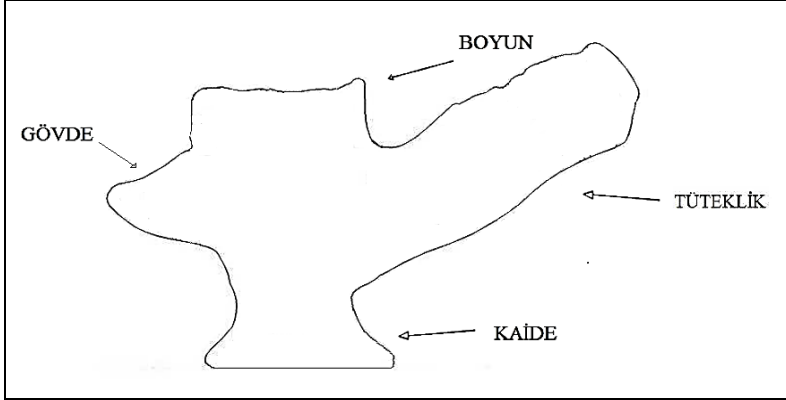
Ekler

Çizim 1: Tip 1 Lüle bölümleri

Çizim 2: Tip 2 Lüle bölümleri

Çizim 3: Tip 3 Lüle bölümleri

Resim 1: Bitlis Kalesi Kazısı, Tip 1.a Lüle Örnekleri

Resim 2: Tip 1.b Lüle Örnekleri

Resim 3: Bitlis Kalesi Kazısı, Tip 2.a Lüle Örnekleri

Resim 4: Bitlis Kalesi Kazısı, Tip 2.b Lüle Örnekleri

Resim 5: Bitlis Kalesi Kazısı, Tip 2.c Lüle Örnekleri

Resim 6: Bitlis Kalesi Kazısı, Tip 2.d Lüle Örnekleri

Resim 7: Bitlis Kalesi Kazısı, Tip 2.e Lüle Örnekleri

Resim 8: Bitlis Kalesi Kazısı, Tip 3 Lüle Örneği

